
О. М. Сахань кандидат соціологічних наук,
доцент кафедри соціології та політології
Національної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого

Політико-психологічні аспекти конституції Пилипа Орлика

Виникнення і зміст «Пактів й конституцій законів та вільностей Війська Запорозького», що в історичній літературі отримали назву Конституції Пилипа Орлика, пов'язані з об'єктивними та суб'єктивними чинниками, які, з одного боку, відбивають політико-правові, соціально-економічні, духовні та психологічні відносини в українському суспільстві початку XVIII ст., а з іншого — інтереси, сподівання і прагнення автора цього унікального нормативно-правового акта з ключових питань суспільного та державного життя.

Правотворчість пов'язана з правовою культурою та правосвідомістю законодавців, які є одночасно і носіями політичної свідомості, і суб'єктами політичних відносин, оскільки вони відображають свої політико-психологічні установки та політико-психологічні погляди у текстах правових актів чи законів. Сприйняття та розуміння державно-правової дійсності законодавцями повинно бути адекватним розумінню цієї дійсності всіма учасниками суспільних відносин. Ця єдність у розумінні та тлумаченні правових норм та правил поведінки базується на певній системі загальноприйнятих понять, в яких втілено увесь попередній досвід особистості, групи, суспільства в цілому. Тому будь-який

нормативно-правовий акт, якій є вираженням волі держави, спочатку є усвідомленим бажанням суб'єкта політики — певних індивідів чи групи, які перебувають у владі чи навіть в опозиції до неї, і лише потім у процесі правотворчості відбувається інституціоналізація її державою.

Природно, що серед різних аспектів Конституції П. Орлика знайшли своє місце і політико-психологічні, які стали вираженням волі українського народу у XVIII ст. і розкрили особливості зв'язків автора цього юридичного документа із політичними інститутами, системою влади в цілому, його місце у політичному житті даного суспільства, деякі психічні та соціальні якості, менталітет, свідомість, рівень освіти, життєвий досвід тощо.

Тому визначення та аналіз політико-психологічних аспектів Конституції гетьмана П. Орлика дозволять краще зрозуміти зміст викладених ним вперше у світовій історії і ще не знаних до того часу демократичних принципів вільної, незалежної держави, у формі козацької республіки, заснованої на визнанні природного права людини і народу на свободу і самовизначення та вірно оцінити значення цього історичного документа, який в поняттях і термінах тодішнього права обґрунтовує державний устрій України, що сьогодні особливо актуально для нашого суспільства в умовах становлення та розвитку конституціоналізму.

Політико-психологічні аспекти конституції П. Орлика відбивають, у першу чергу, об'єктивні чинники, під впливом яких створювався цей своєрідний маніфест державницької волі всієї української нації. З часів гетьмана Б. Хмельницького у тяжкій боротьбі за волю і права українці здобули собі відносну самостійність. Виборчий лад був основою усього державного ладу в Україні: від гетьмана до найнижчого урядовця по містах і селах, від митрополита, якого обирало духовенство і старшина, і до простого панотця, якого вибирали парафіняне. Уся Україна була поділена на полки, а полки — на сотні і керувалася виборними урядовцями, на чолі яких стояв гетьман, обраний усім народом на раді. У всяких справах гетьман повинен був радитись із генеральною старшиною, яка була його постійною радою.

Козацький керманіч був найстаршим суддею і військовим начальником. Крім воєнної та адміністративної влади він мав силу

над фінансами та право роздавати землю. Найбільший доход у козаків був не з податків, а з торгівлі та з промислів або ремесел. Усі ті гроші йшли у військову казну.

Гетьман видавав реєстр — (одна з перших законодавчих, конституційних форм суспільного визнання козацьких прав) та універсали, що виконували роль своєрідних «конституційних законів» у Козацькій республіці, на яких ґрунтувалася державність Б. Хмельницького, а також його наступників. Саме ці законодавчі акти стали у подальшому основою для появи документу узагальненого типу — Конституції П. Орлика.

Пізніше, після І. Мазепи, московський уряд поступово обмежував і гетьманську владу, і демократичний лад в українському суспільстві, аж доки у 1764 р. Указом цариці Катерини гетьманство на Україні було скасоване¹.

Природно, що молодий, обдарований небуденними здібностями випускник Києво-Могилянської академії Орлик перейнявся вільнолюбством, силою духу свого народу, придбав психологічні риси, що домінували в психокультурі його соціуму, менталітетом, який складався під впливом прогресивних політико-правових традицій Козацької республіки, що дав змогу по-своєму сприймати, усвідомлювати природне суспільно-політичне оточення і самого себе, що, в свою чергу, впливало на зміст і дію законів, які він пізніше створював. На службі у Генеральній Військовій Канцелярії Орлик швидко зробив кар'єру і дуже скоро невсипущою працею та обережним поведженням здобув собі пошану серед людей. У 1700–1706 рр. він перебував на посаді військового канцеляриста, а згодом керуючого справами (регента), у 1707 р. став генеральним писарем в уряді Мазепи.

В той час на початку XVIII ст. в Європі панувала монархічна тиранія, Росією правив Петро I — «молодий, одважний, завзятий Московський цар»², який вів боротьбу із шведським королем Карлом XII та українським козацтвом і запоріжцями на чолі з гетьманом Мазепою. Після перемоги московських військ над шведською армією під Полтавою в 1709 р. Карл XII, а з ним і

¹ Аркас М. М. Історія України-Русі. — К.: Вища школа, 1993. — С. 321–322.

² Там само. — С. 298.

Мазепа із своїм оточенням подалися в далекий шлях до Туреччини. Разом з Мазепою був і генеральний писар, тобто друга після гетьмана посадова особа в Гетьманщині — П. Орлик, який поставив на карту і своє життя, і свою родину, і свій недавно набутий матеріальний достаток. Отже, всі труднощі тяжких часів утечі від переслідування московських військ, мандрівки через безлюдні місцевості степів Правобережжя, переправи через ріку Буг, втрату людей, незадоволення запоріжців, хвороби і голод Орлик переніс поряд із своїм гетьманом та Військом Запорізьким. Але «душа його була і залишилася широкою і чесною, здатною на обмеження та самопожертву»¹.

Шведська поразка під Полтавою мала тяжкі наслідки для України: Росія стала однією з першорядних європейських держав. Між знемощеним Мазепою і запорожцями, що зазнали стільки втрат, не було вже згоди. Слабий і надто підірваний страшними тяжкими подіями останніх часів, він помер 22 серпня (2 вересня) 1709 р. Після смерті Мазепи вірним продовжувачем його задумів (щодо розриву з Москвою і союзу зі Швецією) став П. Орлик, вибраний гетьманом на еміграції 5 квітня 1710 р. Орлик довго вагався. Перейняття гетьманської булави, хоч і в еміграційних умовах, вимагало значних видатків: сама репрезентація, зносини з чужими урядами, дипломатична праця в орієнтальних умовах, серед турків і татар. А наперед треба було знайти порозуміння з козаками і запорожцями, які разом із шведами і поляками (останні прибули найпізніше з Шлезьку) переживали гостру матеріальну скруту в умовах еміграційних злиднів; навіть, щоб якось вижити, козаки почали продавати свою зброю.

Переговори з козаками, в першу чергу запорожцями, почалися одразу ж після смерті Мазепи і до згоди прийшли вже десь навесні 1710 р. Тільки після цього Орлик прийняв остаточне рішення щодо гетьманства². Тут проявився його по-українськи впертий, але гнучкий характер, який формувався все попереднє життя, дипломатичні здібності та чималий досвід талановитого політика

¹ Кравцевич В. Воїни, політики, і... розвідники Деякі сторінки з життя батька та сина Орликів. // Голос України. — 1994. — № 38 (788).

² Див.: Історичні постаті України: Історичні нариси: Збірник / Упоряд. та автор вступ ст. О. В. Болдирев. — Одеса: Маяк, 1993. — С. 344–345.

та розвідника. Під впливом усіх перелічених подій П. Орлик писав латиною і тогочасною українською мовою (щоб весь світ узнав, за що борються козаки, і щоб зміст Конституції дійшов до найширшого загалу) «Конституцію законів та вільностей Війська Запорозького», яка була проголошена 5 квітня 1710 р. в день виборів на козацькій Раді у м. Бендерах. Вступ та 16 статей, з яких складається Конституція П. Орлика, розкривають політичні потреби та інтереси їх автора, прагнення та сподівання екзильного гетьмана, головні риси патріотичного характеру далекоглядного національного лідера та захисника українського народу початку XVIII ст.

Вже з перших рядків цього законодавчого тексту автор проявляє свою принциповість щодо незалежності України від імперської політики «старшого брата», пояснюючи причини, чого Україна розриває відносини з московською державою. У вступі зазначається, що коли український народ визволився з-під польського панування, то він як рівний до рівного прилучився до Московської держави, уклавши з нею угоду, якою мали регулюватися відносини двох самостійних держав. Однак не так склалося як жадалося. Одразу ж по смерті Хмельницького Московська держава виявила свої справжні наміри, намагаючись під різними причинами поневолити вільний козацький народ, «замість удячності й поваги... за незчисленні відваги і воєнну криваву працю хотіло неодмінно перетворити козаків у регулярне військо, міста забрати у свою область, права і вільності поламати. Запорозьке Низове військо викоренити і ймення його навіки заглядити...». П. Орлик зрозумів, що лише могутня і цілком незалежна Україна може бути гарантом стабільності в південно-східній та східній зонах російської експансії. Отже, у вступі до Конституції проявляється психологічний рівень державного типу політичної свідомості П. Орлика, який ґрунтується на позиції, що найважливішими є інтереси держави, і відбивається політико-психологічний аспект політичної свідомості українців, їх наміри, установки, переконання щодо незалежності України.

У ранньому дитинстві Орлик був охрещений матір'ю за православним обрядом. Під час навчання в єзуїтській Віленській академії, а потім у Києво-Могилянській проявляв зацікавлення богословсько-філософськими питаннями, старанно працював

писарем у канцелярії київського митрополита, жив за православними традиціями свого народу і боровся за повернення київській митрополії її автокефальних прав, тобто незалежності від московської патріархії, повернення її в константинопольське підпорядкування. Ці обставини сприяли тому, що у першій статті Конституції Орлик написав про захист православної віри східного обряду, «якою колись відважний козацький народ був просвітлений через хозарських князів від Константинопольського Апостольського престолу» та про обов'язки гетьмана твердо стояти в обороні митрополичого престолу київського.

Але не лише суб'єктивні, а й об'єктивні чинники, такі, як важке становище православної віри й української церкви, що потребували державного захисту й підтримки, стали причиною, щоб новообраний гетьман — автор Конституції написав, що він «...буде зобов'язаний і примушений у законному порядку особливо дбати про те, щоб жодна чужинська релігія не запроваджувалася на нашій Руській батьківщині»¹, що з сучасної точки зору не відповідає нинішнім уявленням про віротерпимість і релігійну толерантність. Але для того часу така категоричність була необхідною, бо єдина для українського козацтва християнська релігія створювала первинні засади громадянськості, почуття спільної причетності до якогось цілого «ми», що породжується єдиним зв'язком між усіма православними і Богом.

Вираженням всезагальної волі українського народу, який постійно перебував під польським або московським ярмом, та проявом національної солідарності, як соціально-психологічного почуття (однієї з інстинктивних форм поведінки, що виявляється найбільш активно під час національно-визвольних рухів, боротьби народу за незалежність, в екстремальних умовах життя суспільства і держави) стала друга стаття Конституції. В ній йдеться про недоторканність і цілісних кордонів, «які визнані за правління Богдана Хмельницького як володіння Гетьмана і Війська Запорозького...» і неподільність України на Правобережну і Лівобе-

¹ История политических и правовых учений: Хрестоматия для юрид. вузов и фак-ов / Сост. и общ. ред. проф., д-р ист. наук Г. Г. Демиденко. — Х.: Факт, 1999. — С. 318.

режну. Гарантом територіальної цілісності та недоторканності кордонів у даній Конституції виступає король шведський¹.

Третя стаття цього закону, що писався за рік до походу Орлика на Україну, стосувався питання про союзницькі відносини з кримською державою, в чому гетьман бачив гарантію спокою і миру для України. Оразу ж після обрання на гетьмана Орлик уклав договір із кримським ханом, і той обіцяв допомогу заради визволення України. Як відомо, союз цей виявився не тривким, бо татари зрадили гетьмана, почавши пустошити край і неволити народ. Але взагалі цей пункт цікавий тим, що українська держава мала намір жити із своїми сусідами не лише в злагоді, але й у приязні: «аби ні в чому приязні й побратимства з Кримською державою не порушували свавільні легковажні люди з нашого боку, які звикли розривати й руйнувати не тільки сусідську згоду та приязнь, але й мирні союзи»².

Політико-психологічний аспект третьої статті базується на інстинкті самозбереження, який спрямовує енергію автора Конституції на пошук спокійного й керованого розумом спілкування із собі подібними, цінування усвідомленої згоди підкорятися правовим нормам, упевненості, що винних обов'язково буде притягнуто до заслуженого покарання. Прагнення до цього внутрішньо властиве кожній людині: «... щоб надалі сусідні землі не пробували зухвалим нападом у спину підкорити собі Україну, а навпаки — самі побоювалися нападу...»³.

У четвертій і п'ятій статтях «Конституції законів та вольностей Війська Запорозького» йдеться про стосунки Запорізької Січі та Московської держави щодо прав на маєтності та промисли низового Запорізького війська. Орлик подбав про спеціальні запорізькі інтереси: Запорізькому низовому війську повертаються давні оселі — Терехтемирів (Трахтемирів) зі шпиталем для постарілих «зубожілих і ранами закалічених козаків», Кодак, Келе-

¹ Угода та конституція Пилипа Орлика // Розбудова держави. — № 5. — 1992. — С. 6.

² Там само. — С. 7.

³ История политических и правовых учений: Хрестоматия для юрид. вузов и фак-ов / Сост. и общ. ред. проф., д-р ист. наук Г. Г. Демиденко. — Х.: Факт, 1999. — С. 319.

берда, Перевалочна і землі над Ворсклою; форти, побудовані Московою на землях, що належали з давніх-давен запорожцям, повинні бути знесені. Отже, Орлику вдалося відшукати в політичному інтересі багатьох людей те спільне, єдине, що об'єднало їх в той час і в тих складних умовах

Обмірковуючи принципово важливе для державного устрою України питання про самодержавство чи республіканський лад (бо ж тоді в Європі існували лише абсолютні або конституційні монархії), автор закону прийшов до висновку, що самодержавство не властиве гетьманському урядуванню. Орлик запропонував (у шостій статті) таку політичну систему державної влади, згідно з якою гетьман не є неподільним розпорядником влади. Його прерогативи обмежені з боку «генеральної ради», склад якої формувався б із генеральної та полкової старшини, досвідчених радників, по одному козакові з кожного полку, з якими гетьман мав би радитися. І старшина, і рада мають право виступити проти гетьмана, якщо він не шанує прав. Козацька Рада, що являє собою своєрідний козацький парламент, типу поширеної Старшинської ради, збирається тричі на рік (на Різдво, на Великдень і Покрову) на свої сесії.

У міжсесійний період гетьман з усіх важливих питань мусив радитися з генеральною старшиною. У Конституції Орлика чітко простежується непорушність трьох складових чинників правового суспільства, а саме — єдність і взаємодія законодавчої (виборна Генеральна Рада), виконавчої (гетьман, генеральна старшина і обрані представники від кожного полку) і судової влади.

Ця стаття демонструє політичну прозорливість П. Орлика, який випереджав недемократичний і неліберальний дух свого часу, зміг уявити собі майбутню велику Україну і спрямувати свою політичну діяльність на досягнення мети, запропонувавши спосіб організації демократичної держави, здійснення конкретного політичного курсу та встановлення демократичних відносин між усіма політичними суб'єктами.

Влада гетьмана обмежувалася і судовою системою правосуддя. Сам він не має права карати злочинця (сьома стаття), але повинен здати справу в «суд військовий Генеральний», який і судить справи про кривду гетьманові та провини старшини. «Якщо хтось... учинить

злочин, що шкодить Гетьманській честі, виявившись винним через нечестивий умисел або випадково, у такому разі подібних винуватців (злочину) не повинен карати сам Ясновельможний Гетьман із власної ініціативи і помсти, але таке правопорушення... має підлягати розгляду Генерального Суду, який повинен винести рішення... якому кожен мусить підкорятися, як переможений законом»¹.

Восьма стаття цього документа доповнюється етичними, правовими та функціональними обов'язками генеральної старшини, відповідно до яких: приватні гетьманські джури не мають права торкатися до жодних військових справ, а «Генеральна старшина... повинна доповідати Ясновельможному Гетьману про всі публічні справи, що перебувають у її віданні»².

За цими статтями ми бачимо організовану та дисципліновану людину, що встановлює нові правила взаємин між гетьманом і народом, між козацькими керівниками усіх рангів, відповідно до їх посад та функціональних обов'язків. Біографи П. Орлика відмічають, що він був дещо педантичний, надто акуратний, любив логічність вчинків, був принциповим у головному. І всі його можливості як політика та розвідника базувалися лише на силі і привабливості його особистості, на вигадці та комбінаціях його розуму³.

Відмова від традицій самодержавної влади на користь влади демократичній простежується у дев'ятій статі Конституції П. Орлика, де автор пропонує для завідування державним скарбом утворити уряд генерального підскарб'я, а генерального скарбника, «видатного і заслуженого», як і полкових підскарб'їв, обирати, а не призначати. Планувалось чітко розмежування державної казни та особистих фінансів гетьмана.

Всі посполиті урядовці та військові, полковники та сотенні урядники, також повинні обиратися «вільними голосами», і гетьман не має права когось настановляти своєю власною волею (десята стаття).

¹ История политических и правовых учений: Хрестоматия для юрид. вузов и фак-ов / Сост. и общ. ред. проф., д-р ист. наук Г. Г. Демиденко. – Х.: Факт, 1999. – С. 321.

² Там само

³ Підкова І. З., Шуст Р. М. Довідник з історії України. – Т. 1 – 3. – К., 1993–1994.

Таким чином, на місце самовладних тенденцій Мазепи мала прийти ближча співпраця з Військом: обмеження гетьманської влади виборною Генеральною радою, постійною участю в управлінні генеральної старшини та обраних козаків — необхідні компоненти демократії. Обмеження стосувалися адміністрації, суду, виборів старшин, фінансів.

Подальші статті мають чітке спрямування на соціальний захист населення. Що спонукало нещодавно заможного «державця» піклуватися про простий люд? Після того як П. Орлик надбав значних маєтків, працюючи у Генеральній Військовій Канцелярії І. Мазепи, його душа не стала сухою і черстою, а ставлення до селян було людське, гуманне. Він не чинив їм утисків, селяни не терпіли від нього утисків і навіть не виконували ніколи громадських повинностей¹. Навіть коли Орлик опинився в еміграції і «важке матеріальне становище мучило його, завдавало чимало клопоту, примушувало його шукати способи розв'язання, звертатися з меморіалами і проханнями до різних європейських урядів, але при цьому він на перший план ставив не самого себе, не свою численну родину, а власне оточення, яке треба було підтримати, — українські справи, що стали справжньою справою його життя», — так писав про П. Орлика в огляді його політичної діяльності Б. Крупицький².

Мабуть ці обставини та спогади про своє напівсирітське дитинство пояснюють піклування гетьмана України (в одинадцятій статті Конституції) про жінок козаків, тих, які або овдовіли, або чоловіки яких перебувають у походах, щоб не притягали їх до всіляких повинностей і податків. А у дванадцятій статті наголошується на необхідності ревізії земельної власності «кому належить згідно з законом, а кому не належить право користуватися правом володіння публічними маєтками» й врегулюванні справ з повинностями, які несли посполиті на всякого роду так званих «державців». Взагалі йшлося про більш справедливий розподіл

¹ Історичні постаті України: Історичні нариси: Збірник / Упоряд. та автор вступ ст. О. В. Болдирев. – Одеса: Маяк, 1993. – С. 339.

² Див.: Кравцевич В. Воїни, політики, і... розвідники Деякі сторінки з життя батька та сина Орликів; Угода та Конституція Пилипа Орлика // Розбудова держави. – 1992. – № 5. – С. 11.

власності й повинностей перед державою між усіма станами суспільства, що є свідченням загальнодемократичного спрямування конституції в соціальних питаннях.

В чотирнадцятій і п'ятнадцятій статтях звернено увагу на соціальні низи — козаків і посполитих. Щоб забезпечити їх від визиску та гніту, гетьман бере їх під свою опіку: щоб «жодні особи військові та їхні, ясновельможного гетьмана, переїжджі слуги не вимагали за приватними ділами, а не військовими, підвід, кормів, напоїв, поклонів та провідників, бо через те городовим розорення, а бідним людям наноситься знищення».

П. Орлик розумів, що українське суспільство, в першу чергу, посполитий люд, несли великі збитки на утримання всіляких військових формувань, тому після закінчення війни за визволення України необхідно провести реформу:

скасується оренди і станції для компанійців та сердюків; Генеральна рада має знайти інші доходи на утримання війська. Людина надзвичайно освічена для свого часу, навіть у європейському масштабі (П. Орлик досконало знав багато європейських мов і всіма ними володів — як на письмі, так і в розмові;

отримав освіту в Києво-Могилянській академії, де навчався у кращих українських професорів; був наділений не абиякими публіцистичними здібностями, красномовством), тринадцятою статтею гетьман підтверджував права і привілеї, в першу чергу, на Магдебурзьке право, колись надані Києву та іншим українським містам.

І, нарешті, у шістнадцятій статті Конституції йдеться про врегулювання торговельних, зокрема, ярмаркових справ, у яких чинилося багато надуживань, здирства тощо, так щоб «нічого зайвого від купців не вимагаючи і людям вірним убогим не чинячи найменшого здирства».

А гетьману, як верховному гаранту прав, «доручаються і всі у Вітчизні нелади для премудрого оправлення, права і вільності військові для непорушного збереження та оборони».

Конституція 1710 р. не увійшла в життя, але має важливе значення, як показник того, в якому напрямі мали йти державні реформи. Статті Конституції П. Орлика передбачали встановлення національного суверенітету і визнання кордонів Української

держави, обґрунтовували національно-державні права українського народу перед європейськими державами, забезпечували демократичні права людини. У ній гармонійно поєднувалися інтереси гетьмана як глави держави, старшини як провідної суспільної верстви і козацтва як надійної військової сили держави. Водночас вона стала маніфестом державницької волі всієї української нації, видатною політико-правовою пам'яткою українського народу, де чітко простежуються політико-психологічні складові української суспільно-політичної думки та культури XVIII ст.